ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ ЖЕРТВИ У СПІВВІДНОШЕННІ З ПРЕДМЕТОМ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ

Карпенко Н. С., *Київський університет інтелектуальної власності та права*

DOI: 10.53672/ej.6.2026.04.09 Check for updates

Анотація. У тезах здійснено порівняльний аналіз наукових підходів до визначення предмета психології жертви та кримінологічної віктимології. Авторка встановлює, що психологія жертви зосереджена на внутрішніх психологічних закономірностях поведінки, переживань та адаптації особи, яка опинилася в позиції жертви (незалежно від юридичного факту кримінального правопорушення), тоді як кримінологічна віктимологія розглядає жертву в системі детермінації злочинності через категорії віктимності, віктимізації та віктимної поведінки (В. Туляков, Д. Ривман, О. Джужа, В. Голіна, Б. Головкін). Авторка визначає основну зону предметного перетину обох напрямів – дослідження особистісних і поведінкових характеристик жертви – та наголошує на принципі недопущення звинувачення жертви: аналіз віктимності не повинен перекладати на постраждалу особу відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення. Авторка доходить висновку, що інтеграція психології жертви та кримінологічної віктимології створює основу для ефективної профілактики віктимізації та психологічної допомоги потерпілим.

Ключові слова: психологія жертви, кримінологічна віктимологія, віктимність, віктимізація, віктимна поведінка, звинувачення жертви

Постановка проблеми. У сучасній системі наук про людину та протидію злочинності проблема жертви має виразний міждисциплінарний характер. Особа, яка зазнала кримінального посягання або перебуває в умовах підвищеного ризику віктимізації, одночасно виступає об’єктом дослідження психології, кримінології, юридичної психології та віктимології. Унаслідок цього категорії «жертва», «віктимність», «віктимізація» та «віктимна поведінка» використовуються представниками різних наукових напрямів, однак їх зміст, дослідницькі завдання та межі предмета відповідних дисциплін не є тотожними.

Особливої уваги потребує співвідношення психології жертви та кримінологічної віктимології. Психологія жертви концентрується передусім на психологічних закономірностях становлення, поведінки та переживань особи в ситуації заподіяння шкоди, тоді як кримінологічна віктимологія розглядає жертву в системі детермінації злочинності, кримінальної взаємодії, віктимізації та її запобігання. Водночас обидва напрями досліджують особистісні характеристики жертви, її поведінку, взаємодію з джерелом небезпеки та фактори, які можуть підвищувати або знижувати ризик заподіяння їй шкоди. Такий предметний перетин створює необхідність чіткого визначення як спільних рис, так і принципових відмінностей між зазначеними науковими підходами.

Актуальність проблеми полягає також у необхідності уникнення надмірного ототожнення психологічних характеристик жертви з кримінологічним поняттям віктимності. Психологічні властивості особистості можуть впливати на поведінку людини в небезпечній ситуації, проте самі по собі не пояснюють факту вчинення щодо неї кримінального правопорушення. Водночас кримінологічне дослідження віктимізації без урахування психологічних механізмів сприйняття небезпеки, прийняття рішень, емоційного реагування та поведінки жертви також залишається неповним. Відтак визначення співвідношення предметів психології жертви та кримінологічної

віктимології має як теоретичне значення для систематизації наукового знання, так і практичне – для віктимологічної профілактики та психологічної допомоги постраждалим особам.

Мета. Здійснити порівняльний аналіз наукових підходів до визначення предмета психології жертви та кримінологічної віктимології, встановити їх спільні ознаки, відмінності та основні напрями міждисциплінарної взаємодії.

Аналіз стану опрацювання питання. Проблематика жертви та віктимності представлена у працях українських і зарубіжних дослідників психологічного та кримінологічного напрямів. В. Христенко розглядає психологію жертви як напрям психологічного знання, у центрі якого перебувають закономірності поведінки та особистісні особливості людини, що опинилася в позиції жертви. Такий підхід дозволяє вийти за межі суто кримінально-правового розуміння потерпілого та аналізувати психологічні механізми віктимної поведінки у ширшому контексті.

В. Туляков, досліджуючи соціальні та кримінологічні проблеми віктимології, обґрунтував необхідність розмежування загальної теорії віктимології та її кримінологічного напряму. Д. Ривман зосередив увагу безпосередньо на кримінальній віктимології, її предметі, категоріях та закономірностях взаємодії злочинця і жертви. У навчальному посібнику за редакцією О. Джужі систематизовано основні положення кримінологічної віктимології щодо особи жертви злочину, віктимності, віктимізації, віктимної поведінки та напрямів віктимологічної профілактики.

В. Голіна дослідив соціальні й психологічні чинники кримінологічної віктимізації, що демонструє необхідність комплексного аналізу взаємодії особистісних характеристик людини із соціальним середовищем та криміногенними обставинами. Б. Головкін розвинув категорію віктимності як одну з основних у віктимології та показав значення поведінкових і ситуаційних факторів у механізмі вибору жертви та реалізації кримінального посягання.

Зроблений аналіз показує, що у науковій літературі сформувалися психологічний та кримінологічний підходи до вивчення жертви, які мають значну зону предметного перетину. Обидва напрями звертаються до особистості жертви, її поведінки та взаємодії із зовнішнім середовищем, проте відрізняються вихідними дослідницькими завданнями та масштабом аналізу.

Проте недостатньо визначеним залишається питання чіткого розмежування предметних меж психології жертви та кримінологічної віктимології. Зокрема, потребує уточнення, які характеристики жертви становлять самостійний предмет психологічного дослідження, а які набувають кримінологічного значення лише в системі детермінації кримінальної віктимізації. Відкритим також залишається питання формування інтегративної моделі, яка дозволяла б використовувати психологічні знання про жертву в кримінологічній профілактиці без перенесення відповідальності за кримінальне посягання з правопорушника на потерпілу особу.

Виклад основного матеріалу. Психологія жертви формується на перетині загальної, соціальної, юридичної та кризової психології і спрямована на вивчення психологічних закономірностей, пов’язаних із перебуванням людини в позиції жертви. У центрі її уваги перебувають особистісні властивості, емоційні та когнітивні процеси, поведінкові стратегії, механізми сприйняття небезпеки, психологічні наслідки заподіяної шкоди та способи подальшої адаптації. При цьому категорія жертви в психологічному підході є ширшою за категорію потерпілого від кримінального правопорушення, оскільки людина може стати жертвою не лише злочину, а й насильства, маніпуляції, нещасного випадку, катастрофи, соціального конфлікту чи інших травмувальних обставин. Відповідно, предмет психології жертви не обмежується юридичним фактом кримінального посягання, а охоплює психологічні механізми формування та переживання стану жертви [6].

Кримінологічна віктимологія має вужчу предметну спрямованість, оскільки розглядає жертву передусім у зв'язку зі злочинністю. До її предмета належать особа жертви кримінального правопорушення, її кримінологічно значущі характеристики, віктимність, процеси індивідуальної та масової віктимізації, віктимна поведінка, взаємодія потерпілого з правопорушником, віктимогенні ситуації, а також закономірності й заходи запобігання віктимізації. Отже, якщо психологія жертви ставить у центр внутрішній світ, поведінкові механізми та переживання особи, то кримінологічна віктимологія досліджує цю особу як елемент системи кримінологічних відносин та механізму вчинення і запобігання кримінальним правопорушенням [2].

Важливою точкою перетину двох наукових напрямів є категорія віктимності. У кримінологічній віктимології вона використовується для характеристики підвищеної можливості особи або певної соціальної групи стати жертвою кримінального посягання за конкретних умов. Б. Головкін звертає увагу на те, що віктимність не може розглядатися лише як сукупність індивідуальних негативних властивостей особистості. Її реалізація пов'язана з конкретною ситуацією, характером кримінальної небезпеки, поведінкою учасників взаємодії та іншими обставинами. Таким чином, кримінологічне розуміння віктимності має комплексний характер і поєднує особистісний, поведінковий та ситуаційний компоненти. Психологія жертви, своєю чергою, дозволяє детальніше розкрити саме внутрішні механізми, через які індивідуальні властивості можуть впливати на розпізнавання загрози, оцінку ризику, прийняття рішень і вибір моделі поведінки [1].

Порівняння предметів двох напрямів особливо чітко проявляється на прикладі віктимної поведінки. Для психології важливим є встановлення мотивів поведінки людини, особливостей її мислення, емоційного стану, попереднього досвіду, механізмів психологічного захисту та індивідуальних стратегій реагування. Кримінологічна віктимологія аналізує ту саму поведінку з іншого ракурсу – з'ясовує її місце в механізмі конкретного кримінального правопорушення, вплив на виникнення чи розвиток небезпечної ситуації та можливості використання отриманих знань для профілактики. Саме тому одна й та сама дія особи може отримувати різне наукове пояснення: психолог розглядає її як результат психічних процесів та особистісного досвіду, тоді як кримінолог оцінює її значення в структурі віктимогенної ситуації [4].

Соціальні умови становлять ще одну площину, у якій предмети психології жертви та кримінологічної віктимології перетинаються. Ризик стати жертвою визначається не тільки психологічними властивостями окремої людини. Значну роль відіграють спосіб життя, соціальне становище, характер повсякденної діяльності, оточення, умови проживання, поширеність кримінальних загроз та доступність засобів захисту. В. Голіна, аналізуючи соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації, фактично демонструє неможливість пояснити віктимізацію виключно через властивості самої жертви. Особистісні фактори реалізуються в певному соціальному та ситуаційному середовищі, а тому повноцінне дослідження потребує поєднання психологічного та кримінологічного рівнів аналізу [3].

Принципова відмінність між предметами досліджуваних напрямів виявляється також у масштабі поняття «жертва». Для кримінальної віктимології визначальним є зв'язок особи з кримінальним посяганням, тоді як загальний віктимологічний і психологічний підходи допускають значно ширше розуміння жертви. В. Туляков розмежовує загальну теорію віктимології як учення про жертв різних соціально небезпечних проявів і кримінальну віктимологію, предмет якої пов'язаний із закономірностями кримінальної віктимізації. Це розмежування має принципове методологічне значення: не кожна психологічна проблема жертви є кримінологічною проблемою, проте психологічні закономірності можуть ставати складовою кримінологічного аналі-

зу тоді, коли вони впливають на виникнення, розвиток або наслідки кримінальної віктимізації [5].

Порівняльний аналіз дозволяє також встановити різницю в практичній спрямованості двох напрямів. Психологія жертви орієнтується насамперед на розуміння психічного стану людини, психологічних наслідків пережитої події, відновлення відчуття безпеки, корекцію дезадаптивних поведінкових моделей та формування ефективних стратегій подолання. Кримінологічна віктимологія спрямовує отримані знання передусім на встановлення закономірностей віктимізації, виявлення груп підвищеного ризику, прогнозування віктимогенної небезпеки та розроблення заходів віктимологічної профілактики. Відповідно, психологічна допомога переважно працює з внутрішнім станом і поведінковими механізмами конкретної особи, а кримінологічна профілактика – з комплексом індивідуальних, ситуаційних і соціальних факторів, що впливають на ризик кримінальної віктимізації [2].

Особливого значення при поєднанні психологічного та кримінологічного підходів набуває принцип недопущення звинувачення жертви. Дослідження віктимності або поведінки потерпілої особи не означає покладення на неї юридичної чи моральної відповідальності за вчинене щодо неї кримінальне правопорушення. Встановлення психологічних особливостей, ризикованих моделей поведінки або обставин, що сприяли підвищенню вразливості, має використовуватися виключно для наукового пояснення механізму віктимізації та розроблення профілактичних заходів. Відповідальність за умисне кримінальне посягання залишається за особою, яка його вчинила. Такий підхід дозволяє використовувати досягнення психології жертви у кримінологічній віктимології без стигматизації потерпілих та необґрунтованого перенесення на них відповідальності.

Отже, співвідношення предмета психології жертви та предмета кримінологічної віктимології доцільно характеризувати не як конкуренцію двох наукових підходів, а як їх взаємодоповнення. Психологія жертви забезпечує поглиблений аналіз внутрішніх механізмів переживання, сприйняття та поведінки особи, тоді як кримінологічна віктимологія включає ці знання до ширшої системи аналізу кримінальної віктимізації. На їх перетині формується комплексне бачення жертви як особистості з індивідуальними психологічними характеристиками та одночасно як учасника соціальної ситуації, в якій існує ризик кримінального посягання [5].

Висновки.

1. Психологія жертви та кримінологічна віктимологія мають спільний об’єкт наукового інтересу – особу, яка зазнала або ризикує зазнати шкоди, однак відрізняються предметною спрямованістю. Психологія жертви досліджує передусім психологічні закономірності поведінки, переживань та адаптації особи, тоді як кримінологічна віктимологія розглядає жертву в системі кримінальної віктимізації, її детермінації та запобігання.

2. Предмет психології жертви є ширшим щодо джерел віктимізації, оскільки психологічний статус жертви може виникати внаслідок різних травмувальних і соціально небезпечних подій. Предмет кримінологічної віктимології конкретизований зв’язком із кримінальними правопорушеннями та охоплює віктимність, віктимізацію, віктимну поведінку, взаємодію жертви і правопорушника та віктимологічну профілактику.

3. Основною зоною перетину двох напрямів є дослідження особистісних і поведінкових характеристик жертви. Психологічний підхід розкриває внутрішні механізми формування поведінки, тоді як кримінологічний визначає її місце та значення в конкретній віктимогенній ситуації. Тому комплексне пояснення віктимізації потребує врахування як психологічних, так і соціальних та ситуаційних чинників.

4. Інтеграція психології жертви та кримінологічної віктимології створює основу для більш ефективної профілактики віктимізації та психологічної допомоги потерпілим. При цьому аналіз віктимності й віктимної поведінки не повинен перетворюватися на звинувачення жертви або перенесення на неї відповідальності за кримінальне посягання, а має використовуватися для розуміння механізмів ризику та підвищення рівня особистої і суспільної безпеки.

Список використаних джерел

1. Головкін Б. М. Віктимність як основна категорія віктимології. Журнал східноєвропейського права. 2015. № 20. С. 6–13. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/10/golovkin_20.pdf (дата звернення: 18.10.2026).

2. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моісеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2006. 352 с.

3. Голіна В. В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 3 (50). С. 185–193.

4. Головкін Б. М. Віктимна поведінка жертв злочинів. Проблеми законності. 2016. Вип. 135. С. 124–135. DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990x.135.83130

5. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : монография. Одесса : Юридична література, 2000. 336 с.

6. Христенко В. Е. Психология жертвы : учеб. пособие. Харьков : Консум, 2001. 256 с.

The Subject Matter of the Psychology of the Victim in Relation to the Subject Matter of Criminological Victimology: A Comparative Analysis of Scientific Approaches

Karpenko N. S.

Abstract. The paper presents a comparative analysis of scientific approaches to defining the subject matter of the psychology of the victim and of criminological victimology. The author establishes that the psychology of the victim focuses on the internal psychological patterns of behaviour, experience and adaptation of a person in the position of a victim (irrespective of the legal fact of a criminal offence), whereas criminological victimology examines the victim within the system of crime determination through the categories of victimity, victimization and victim behaviour (V. Tuliakov, D. Ryvman, O. Dzhuzha, V. Holina, B. Holovkin). The author identifies the main zone of overlap between the two fields — the study of the victim's personal and behavioural characteristics — and stresses the principle of avoiding victim-blaming: analysing victimity must not shift responsibility for a criminal offence onto the injured person. The author concludes that integrating the psychology of the victim with criminological victimology provides a basis for more effective victimization prevention and psychological assistance to victims.

Keywords: psychology of the victim, criminological victimology, victimity, victimization, victim behaviour, victim-blaming

Бібліографічний опис (ДСТУ 8302:2015): Карпенко Н. С. Предмет психології жертви у співвідношенні з предметом кримінологічної віктимології: порівняльний аналіз наукових підходів. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці. 2026. Т. 11, № 4 (64). С. 56–60. DOI: https://doi.org/10.53672/ej.6.2026.04.09.